

29. Ipat., cols. 336-337; Mosk., pp. 390, 38.
 30. Ipat., cols. 338-339; Mosk., p. 39; compare Tat. 4, p. 206 and Tat. 2, p. 170.
 31. Ipat., cols. 341-343; compare Mosk., p. 40.
 32. Ipat., cols. 355-359.
 33. Ipat., cols. 359-360; Mosk., pp. 43-44.
 34. Ipat., cols. 363-366.
 35. Lav., cols. 319-320; Mosk., p. 44.
 36. Izyaslav accused Rostislav of plotting to overthrow him and therefore expelled Rostislav from the Kievan lands (Lav., cols. 320-321).
 37. Ipat., col. 376.
 38. A number of chronicles say that Izyaslav fled to Vladimir (Ipat. cols. 376-383; NPL, pp. 28, 215); others say that he fled to Lutsk (Lav., cols. 321-322; Mosk., p. 46).
 39. Ipat., cols. 384-394; Lav., cols. 322-326; Mosk., pp. 46-47.
 40. Ipat., col. 431.
 41. Ipat., col. 416.
 42. For Izyaslav's death, see Ipat., col. 469; for Yury's death, see Ipat., col. 489.
 43. Ipat., col. 513; compare Zaytsev, "Chernigovskoe knyazhestvo", p. 94.

Дімнік М. Суперництво князівських династій за володіння Курськом (1054-1150-ті рр.)

Висловлено думку про те, що київський князь Ярослав Мудрий, вірогідно, передав у спадщину Курськ з Посейм'ям своєму сину Всеволоду. Проведене дослідження показує, що на Любецькому з'їзді 1097 р. Володимир Мономах передав Посейм'я Олегу Святославичу в додаток до його Новгород-Сіверської вотчини. Після смерті Мономаха його син Мстислав, імовірно, забрав Курськ у Всеволода Ольговича. Після того це місто стало яблуком незгоди між Ольговичами, сином Мстислава Ізяславом та Юрієм Долгоруким з його нащадками. Після смерті Ізяслава та Юрія у 1150-х рр. Курськ став незаперечним володінням Ольговичів.

Ключові слова: Курськ, Посейм'я, вотчини, Ольговичи, Мономашичи.

Дімнік М. Соперничество княжеских династій за владение Курском (1054-1150-е гг.)

Высказано мнение о том, что киевский князь Ярослав Мудрый, вероятно, завещал Курск с Посеймьем во владение своему сыну Всеволоду. Проведенное исследование показывает, что на Любецком съезде 1097 г. Владимир Мономах передал Посеймье Олегу Святославичу в дополнение к его Новгород-Северской вотчине. После кончины Мономаха его сын Мстислав, видимо, отнял Курск у Всеволода Ольговича. Впоследствии этот город стал яблоком раздора между Ольговичами, сыном Мстислава Изяславом и Юрием Долгоруким с его наследниками. После смерти Изяслава и Юрия в 1150-х гг. Курск стал неоспоримым владением Ольговичей.

Ключевые слова: Курск, Посеймье, вотчины, Ольговичи, Мономашичи.

27.03.2011 р.

УДК 903(477.51) «9/10»

В.М. Скороход

СМОЛОКУРНИЙ ПРОМИСЕЛ НА ШЕСТОВИЦЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ У X – НА ПОЧАТКУ XI СТ.

В статті розглядаються матеріали археологічних досліджень, які засвідчують існування смолокурного промислу на посаді і подолі Шестовицького городища у X – на початку XI ст., та аналізуються конструктивні особливості залишків 7 смолокурень.

Ключові слова: Шестовиця, городище, посад, поділ, пам'ятка, смолокурня, промисел.

Шестовицький археологічний комплекс розташований за 18 км від Чернігова, вниз по течії р. Десни, за 1 км на південь від сучасного с. Шестовиця. Пам'ятка займає мис правобережної тераси р. Десни, що на 1 км виступає в її заплаву. Оконечність мису займає городище площею близько 1 га, на 700-750 м на північ від нього простягається відкритий посад площею 25 га, що займає майже всю площу мису. Із заходу від городища та посаду, на трьох заплавлених підвищеннях, розмежованих руслами р. Жердови (права притока р. Десни), знаходиться заплавна зона – поділ (площею 15 га) [4, 51-52; 19, 130-132].

Історія досліджень Шестовицьких старожитностей пов'язана з іменами П.І. Смолічева (1925-1927 рр.) [6-7, 11, 149-154; 14, 22], Я.В. Станкевич (1947 р.) [9, 25-33; 11, 154-160; 23-24], О.О. Попка (1947 р.) [9, 33-38; 11, 160; 18, 129-135], І.І. Ляпушкіна [9, 39-41; 15], Д.І. Бліфельда (1948, 1956-1958 рр.) [2-3, 9, 41-47; 11, 160], М.А. Попудренко (1970 р.) [9, 47-48], В.П. Коваленка (1976 р.) [9, 48; 13], О.О. Шекуна (1980 р.) [26]. З 1983 по 1985 рр. пам'ятка досліджувалася Чернігівським загоном Шестовицької експедиції Інституту археології Академії наук УРСР та Чернігівським історичним музеєм під керівництвом В.П. Коваленка, О.П. Моці та О.В. Шекуна [9, 49-51; 10, 12].

З 1998 р. Шестовицький археологічний комплекс досліджується експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка [4, 52-85].

З 1946 по 2009 рр. у різних частинах Шестовицького археологічного комплексу було досліджено 107 розкопів, 34 траншеї та близько 73 шурфів. Загальна площа досліджень складає близько 10373 м².

На сьогоднішній день, за обсягами розкопаних площ, досліджених об'єктів (житлового, ремісничого, промислового та побутово-господарського призначення) та отриманими археологічними матеріалами, Шестовиця являється однією з

еталонних археологічних пам'яток давньоруської доби в Україні.

За роки розкопок вдалося дослідити оборонні споруди городища та житлово-господарську забудову на всіх частинах пам'ятки, прослідкувати розвиток ремесел, промислів, сільського господарства на посаді та подолі тощо.

Особливе місце серед інших занять мешканців Шестовиці у X – на початку XI ст. займали лісохімічні промисли, що являлися важливою галуззю господарства. Найкраще на території пам'ятки досліджений смолокурний промисел. Відомо, що здавна смолу використовували при будівництві, для просмолювання корабельних дощок, канатів та застосовували у деяких ремеслах. Видобуток смоли та дьогтю археологічно можна простежити по залишкам виробничих ям, що зберігаються у ґрунті.

Сутність смолокуріння полягає у перепаленні деревини в спеціальних ямах. За формою та облаштуванням вони практично однакові по всій території Європи – у вигляді зрізаного конусу, догори основою. Смолу видобували із сосни, а дьоготь – з берести. Сировину (переважно соснові пні) закладали в яму, обкладали хмизом і підпалювали. Коли вогнище розгоралося, яму закладали дерном або засипали землею. Далі процес відбувався без доступу повітря. Смола чи дьоготь стікали у спеціальний приймач у вигляді глиняної посудини чи звичайного горщика, що знаходився у приямку. Для фільтрації продукції застосовували придонні частини глиняних посудин з отворами [25, 17, 140-143].

На Шестовицькому археологічному комплексі виявлено 7 смолокурних ям. П'ять досліджено на території посаду і дві – на подолі. Одна смолокурна яма (№ 2) знаходилася у розкопі XIV (1983 р.), що був розбитий на північно-східній околиці посаду в ур. Сад Льодового. Вона мала округлу форму діаметром 0,75 м і була заглиблена в материк на 0,6 м. У розрізі смолокурня мала вигляд перевернутого конусу зі сходинкою на глибині 0,35 м. Нижній діаметр ями становив 0,23 м. Її стінки були просякнуті смолистими речовинами. Із ями № 2 походять нечисленні уламки кругового посуду середини X ст. [10, 247].

На цій же ділянці роботами 1985 р. було досліджено ще одну промислову яму (№ 1), яка знаходилася у розкопі № XXXI. Вона була розташована в північно-східній частині розкопу. Її діаметр по верху – 1,2 x 1,0 м, посередині глибини – 0,66 м, по дну – 0,24 м, глибина – 1,7 м. Нижня частина ями має прямовисні стінки, середня – у формі усіченого конусу, і, до того ж, має сильно просякнуті смолистою речовиною стінки. У заповненні смолокурні знайдено 2 керамічних ліпних грузила від вертикального ткацького верстату, що потрапили до ями у вигляді сміття після її використання. Як і попередня, смолокурня у розкопі XXXI датується сере-

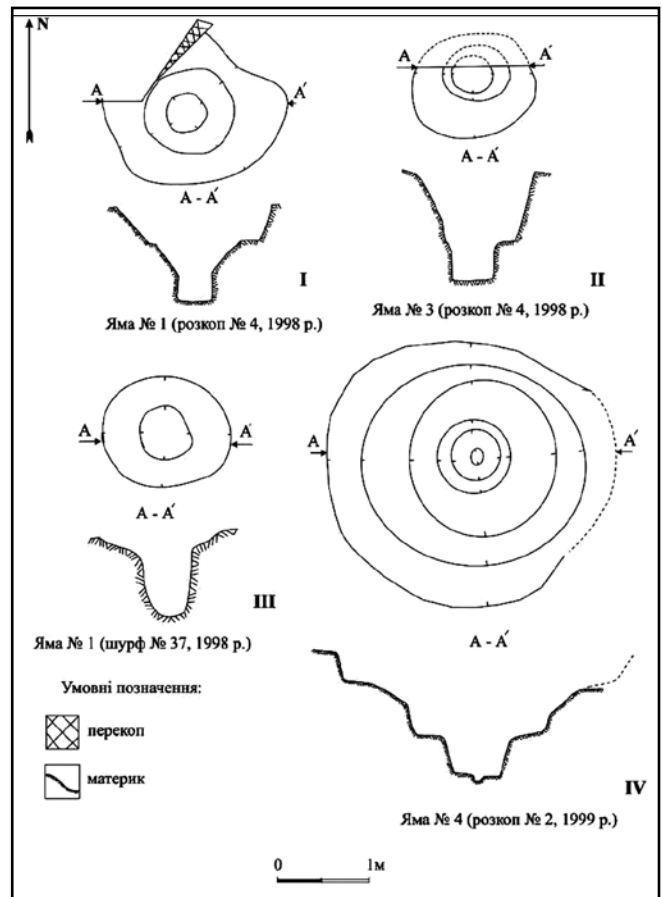

Рис. 1. Плани та розрізи смолокурних ям з Шестовицького археологічного комплексу.

диною X ст. [16, 41].

Ще 2 смолокурні було досліджено у 1998 р. на північно-західній околиці посаду в розкопі № 4, що був закладений на краю піщаного кар'єру в ур. Узвіз. Перша смолокурня (яма № 1) має округлу форму діаметром 1,6-1,8 м. На глибині 0,38 м від рівня материка яма звужується до діаметру 1,0 м, після чого до глибини 0,74 м її діаметр ще звужується до 0,39-0,42 м. З цієї глибини стінки смолокурні вертикально падають до самого дна, що знаходиться на глибині 1,04 м від материка (Рис. 1: I). З глибини 0,38 м до глибини 0,74 м стінки смолокурні дуже просякнуті смолистими речовинами. Заповнення ями складається зі шматків горілої деревини та грудок просмоленого піску [16, 33-34].

Друга смолокурня (яма № 3) має округлу у плані форму, діаметром 1,2 м, стінками похило звужуються до глибини 0,7 м, утворюючи уступ діаметром 0,7 м. Далі стінки смолокурні вертикально падають до дна, що знаходиться на глибині 1,04 м. Нижній діаметр ями – 0,4 м (Рис. 1: II). Заповнення нижньої частини смолокурні складається з вугликів та просякненого смолою піску, верхнє – замите культурним шаром X – початку XI ст. Запльвання ямки смолокурні свідчить про те, що після використання вона не була закидана ґрунтом. Обидві смолокурні з розкопу № 4 датуються в межах X – початку XI ст. [8, 16, 34-35].

Ще одна смолокурна яма досліджена у північно-східній частині посаду в 2006 р. на розкопі № 16 (яма № 51). Вона мала округлу в плані форму діаметром 0,9 м. Стінки ями у верхній частині похилі і звужуються донизу, утворюючи циліндричну форму діаметром 0,23 м. Дно знаходиться на глибині 0,65 м. Стінки смолокурні обпалені і просякнуті смолистими речовинами; заповнення складається із горілої деревини та просмоленого піску. Верхнє заповнення було замите культурним шаром X – початку XI ст.

У 1998 р. під час проведення розвідувальної шурфовки в одному з шурфів (№ 37) на II подільському підвищенні, за 125 м від стрілки мису, була виявлена смолокурня (Рис. 1: III). Верхній діаметр ями (1,5 м) плавно звужується до глибини 0,15 м (від рівня материка). Стінки смолокурні похилі до глибини 0,5 м, далі яма має циліндричну форму діаметром 0,44 м і сягає дна на глибині 0,75 м (від рівня материка). Стінки смолокурні просякнуті смолистими речовинами, а заповнення складається з вугликів та культурного шару. Над ямою виявлено керамічний матеріал X – початку XI ст. [5, 180; 8, 16, 49].

У 1999 р. на цьому ж підвищенні, в розкопі № 2, досліджена ще одна смолокурня (яма № 4). Вона мала округлу форму розмірами 2,2 x 2,55 м і заглиблювалася в материк на 1,6 м (Рис. 1: IV). На першому етапі свого існування яма № 4 була пов'язана зі смолокурінням. Вона мала похилі стінки і заглиблення для ємкості підготовий продукт у дні. Після закінчення процесу видобування, для зручності виймання посудини зі смолою, її стінки були частково поруйновані, після чого засипані. В процесі засипки котловану до ями потрапила болотна черепаха, повний кістяк якої виявлений в нижній частині смолокурні. На наступному етапі використання котловану в нього установили дерев'яну конструкцію підквадратної форми, про що свідчать знахідки чотирьох залізних цвяхів по її кутах. Ця конструкція проіснувала досить короткий проміжок часу і загинула в пожежі. В шарі пожежі знайдено фрагмент скандинавської черепахоподібної фібули типу ЯП-51 [1, 5, 181], що датується у межах X ст.

Іншим показником існування смолокурного промислу є знахідки гончарних денеч з отворами для фільтрування смоли та дьогтю. На городищі знайдено 10 фрагментів денеч, що мають від одного до п'яти отворів, та 1 фрагмент вінця гончарної посудини із залишками смолистої речовини на внутрішній стороні. Таке вінце, скоріш за все, від горщика для збирання готового продукту (смоли чи дьогтю). На території посаду знайдено 7 фрагментів денеч з отворами і залишками смолистих речовин. Стільки ж фрагментів денеч виявлено і на території подолу. Враховуючи значно меншу площу досліджень на подолі і однакову кількість знахідок

денеч з отворами як на посаді, можна стверджувати про інтенсивніший розвиток видобування смоли та дьогтю на цій ділянці комплексу, ніж на інших.

Концентрація смолокурень та денеч з отворами на території подолу не є випадковою, оскільки археологічними роботами з 1998 по 2005 рр. тут були досліджені залишки конструкцій від причалів [21]. Сама топографія подільської зони зумовлена особливостями рельєфу. Русла р. Жердови створювали між подільськими підвищеннями природні доки для суден, які могли вільно заходити на стоянку, ремонт та завантаження і розвантаження товарів тощо [5, 179].

Численна кількість лодійних заклепок та значна концентрація відщепів деревини у культурному шарі подолу вказує на здійснення ремонтів торгових лодей. Під час ремонту чи заміни бортових дощок, як правило, їх конопатили просмоленою вовною або мохом. У такому разі смола слугувала важливою сировиною у цій справі.

Таким чином, розвиток смолокурного промислу у X – на початку XI ст. в Шестовиці археологічно представлений залишками фрагментів гончарних денеч з отворами та 7 смолокурнями різних розмірів, що скоріш за все, залежали від виробничої необхідності та потрібного об'єму сировини.

Список скорочень

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні
 АО – Археологические открытия
 АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української Радянської Соціалістичної Республіки
 КСИА – Краткие сообщения Института археологии

Посилання

1. Андрощук Ф.А. К датировке скандинавских фибул типа Petersen – 51 / Ф.А. Андрощук // *Vita Antiqua*. – К, 1999. – № 1. – С. 89-93.
2. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д.І. Бліфельд. – К.: Наукова думка, 1977. – 234 с.
3. Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовиця / Д.І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 123-130.
4. Коваленко В. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг. / В. Коваленко, А. Моця, Ю. Сытый // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 51-67.
5. Коваленко В. Дослідження Шестовицького подолу / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий, В. Скороход // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. – Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 178-192.
6. Коваленко В. Перші дослідження в Шестовиці / В. Коваленко, О. Черненко // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII – XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару. – Чернігів, 2003. – С. 84-102.
7. Коваленко В. Петро Смолічев і перші дослідження в Шестовиці / В. Коваленко, О. Черненко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Зб. матер. ювіл. наук. конфер., присвяч., 300-річчю Чернігів. колегіуму і 85-річчю Чернігів. держ. пед. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – С. 92-100.

8. Коваленко В. Роботи Шестовицької експедиції 1998 року / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий // АБУ 1998 – 1999 рр. – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 13-14.

9. Коваленко В. Шестовиця – табір слов'ян і вікінгів на Десні. Рух вікінгів в історії Європи / В. Коваленко // Село над Десною – Шестовиця. Збірник статей та матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – С. 9-91.

10. Коваленко В.П. Исследования в Шестовице / В.П. Коваленко, А.В. Шекун // АО 1984 года. – М., 1986. – С. 247.

11. Коваленко В.П. Начальные этапы изучения Шестовицкого археологического комплекса / В.П. Коваленко // Русский сборник. – Брянск, 2006. – С. 148-161.

12. Коваленко В.П. Работы Шестовицкой экспедиции / В.П. Коваленко, А.П. Моця, А.В. Шекун // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 287-288.

13. Коваленко В.П. Розвідувальні роботи в Середньому Подесенні у 1976р. / В.П. Коваленко // Археологія. – 1981. – № 36. – С. 91-97.

14. Коваленко О.Б. Археолог за покликанням (П.І.Смолічев) / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті рр.). – К., 1991 – С. 280-283.

15. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 – 1948 рр. / І.І. Ляпушкін // АП УРСР. – Т. III. – К., 1952. – С. 297-301.

16. НА ІА НАНУ, Ф. експедицій, № 1998/84. Моця О.П., Васюта О.О., Готун І.А. та ін. Звіт про археологічні дослідження в урочищі Коровель біля с. Шестовиця Чернігівської обл. в 1998 р. – Т. II. – Дослідження на посаді городища в ур. Коровель, 136 с.

17. Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX – XIII ст. / А.В. Петраускас. – К., 2006. – 197 с.

18. Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни / О.О. Попко // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 129-140.

19. Скороход В. Топографія Чернігова та Шестовиці X – початку XI ст. (порівняльна характеристика) / В. Скороход // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 125-132.

20. Скороход В. Деревообробна справа на Шестовицькому археологічному комплексі в ур. Коровель в X – початку XI ст. / В. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VIII Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: Сіверянська думка, 2009 – С. 186-193.

21. Скороход В. Корабельна справа Шестовицького поселення (за матеріалами знахідок залізних заклепок) / В. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. VI Міжнар. студ. наук. археолог. конфер. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С. 158-161.

22. Смолічев П.І. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. / П.І. Смолічев // Україна. – 1926. – № 1. – С. 178-180.

23. Станкевич Я. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. / Я.В. Станкевич // АП УРСР. – Т. 1. – Матеріали польових досліджень Інституту археології академії наук УРСР за 1945 – 1946 рр. – К., 1949. – С. 50-51.

24. Станкевич Я.В. Шестовицькое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года / Я.В. Станкевич // КСИА. – 1962. – Вып. 87. – С. 6-29.

25. Филлюк О.В. Лісохімічні промисли як археологічний об'єкт дослідження на сільських поселеннях IX – XIII ст. // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 230-231

26. Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции / А.В. Шекун // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 321-322.

Скороход В.Н. Смолокурный промысел на Шестовицком археологическом комплексе в X – начале XI вв.

В статье рассматриваются материалы археологических исследований, которые свидетельствуют о существовании смолокурного промысла на посадке и подоле Шестовицкого городища X – начала XI вв., также анализируются конструктивные особенности 7 смолокурен.

Ключевые слова: Шестовица, городище, посад, подол, смолокурня, промысел.

Skorokhod V.M. Tar Trade on Shestovitsa Archaeological Complex in X – beginning of XI centuries

Materials of the archaeological investigations which confirm existence of the tar trade on the lower town and trading quarter of Shestovitsa site in X – beginning of the XI cent. are reviewed in the article and constructive peculiarities of remains of 7 tar-works are analyzed.

Key words: Shestovitsa, site, lower town, trading quarter, tar-works, trade.

30.03.2011 р.

УДК [94.(477): 355.42/43] «08/12»

В.Г. Бережинський

МЕТОДИ І СПОСОБИ ЗАХОПЛЕННЯ МІСТ І ФОРТЕЦЬ У ДАВНІЙ РУСІ

У статті розглянуто методи, способи, тактичні прийоми захоплення міст і фортець у Давній Русі.

Ключові слова: облога, штурм, блокада, облоговий бій.

Значне місце у давньоруській воєнній історії посідає облоговий бій – захоплення укріплених пунктів. Не з'ясувавши тактику облогового бою, не можна говорити про воєнне мистецтво цього часу.

Тією чи іншою мірою торкалося цієї проблеми багато дослідників. Серед них Н.Н. Воронін, П.А. Раппопорт, М.Г. Рабинович, В.Й. Довженок, М.Ф. Котляр та багато інших. Більшість із них – археологи або історики, які не мають навіть базової військової освіти, не кажучи вже про вищу. Саме тому у їхніх працях ряд суттєвих моментів пропускався, і облога розглядалася здебільшого не як окремий вид бою, а лише у контексті розгляду конструктивних особливостей давньоруської фортифікації. Тому метою даної статті стало виділення і формулювання на основі аналізу багатьох джерел основних методів і способів облогового бою на Русі у період X-XIII ст. [1].

У X-XII ст. руйнування, штурм і спустошення міст і фортець противника далеко не завжди входили в плани князів. Частіше вони прагнули знищити села противника, узяти «полон», спустошити «волюсть». Пізніше, воюючи між собою і виганяючи один одного з різних міст, князі завжди пам'ятали, що «їх ворожнеча має тимчасовий, швидкоплинний характер, що вони родичі, «брати», і завжди зможуть